

INSTRUMENTUM DOMESTICUM ROMÀ DEL MUSEU EPISCOPAL DE VIC. LA COL·LECCIÓ DE SEGELLS EN ÀMFORA, TEGULA I MORTER

PIERO BERNI MILLET

CEIPAC*. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Universitat de Barcelona

Les 39 marques que presentem pertanyen al fons del Museu Episcopal de Vic. Es tracta, bàsicament, de marques ben conservades en petits fragments de ceràmica, majoritàriament pertanyen a àmfora, però també existeix un petit grup en *tegula*, i una sola marca en morter.

Els materials estudiats foren ingressats en diferents etapes de la llarga història d'aquest museu osonenc. Una part important correspon a adquisicions, com per exemple els divuit segells en àmfora Dressel 20 arribades de la localitat andalusa d'Alcolea del Río (Sevilla), probablement d'alguna col·lecció particular. També trobem un destacat grup de segells en àmfora i *tegula* que pertanyen a la ciutat greco-romana d'Empúries; algunes foren estudiades anteriorment per Almagro i incorporades al seu *corpus* d'inscripcions empuritanes. La història del llegat empurità és confusa, dues de les marques en *tegulae* consten a l'inventari dels primers ingressos, publicat en el catàleg de l'any 1893, tot i això, la resta de la Col·lecció Empuritana fou incorporada molt més tard, probablement durant l'etapa en què Mn J. Gudiol i Cunill en fou el conservador, en les notes manuscrites de l'inventari general del museu hem trobat a faltar la referència puntual de moltes de les peces. Cal destacar en tercer lloc la presència d'un petit grup de marques que hem de separar de les dues anteriors per tenir un origen heterogeni (Eivissa, Vinyoles d'Oris, Osona) o per la seva procedència desconeguda. En general estan ben conservades, la major part estan senceres i s'exposen a la Sala d'Antigüitats Clàssiques del Museu Episcopal.

* Grup de Recerca de Qualitat, Generalitat de Catalunya
SGR 95/0200. E-mail: <http://www.ub.es/CEIPAC/ceipac.html>

No podem tancar aquesta breu exposició introductòria sense agrair al Dr. M. Gros (Conservador del Museu Episcopal de Vic) les facilitats donades en tot moment per accedir a aquest interessant material, així com l'ajuda donada per a la localització de les peces. També volem ressaltar la col·laboració desinteressada de J. Vidal Tussell i J. Solé que van cooperar amb les tasques de documentació fotogràfica, i de Lluís Pons Pujol.

ORGANITZACIÓ DEL *CORPUS* DELS SEGELLS

Les marques amfòriques estan ordenades segons el sistema desenvolupat per Dressel que consisteix en ordenar els segells per la lletra inicial del *nomen*, fàcilment identificable a les inscripcions trilaterals, encara amb el risc de mala ordenació en els segells de més de tres lletres. Tots els segells estan reproduïts a escala real. En la transcripció dels segells no s'indica mai les lligatures ni els punts, perquè sempre es troben dibuixats. La fitxa de cada segell segueix la següent tècnica descriptiva:

— **Número:** Cada família de segells s'identifica amb un número. Dins de cada grup, les diferents variants es distingeixen amb una lletra. Quan existeix més d'un exemplar de la mateixa variant, s'hi afegix un número darrera la lletra per diferenciar-les.

— **Referències bàsiques:** Altres paral·lels epigràfics publicats en els *corpora* més importants citats a continuació.

— **D.:** Datació. Si el criteri és tipològic s'indica mitjançant l'abreviatura "**tip**", sinó, la datació obtinguda es comenta en el text que afegim al final de cada número.

— **LP.**: Lloc on fou produït el segell.

— **Lect.**: Lectura del segell tal com pensem que es desenvolupa. Si el segell no té elements suficients pel seu desenvolupament, sempre es pot recórrer a la comparació amb altres exemplars.

— **LT.**: Lloc on fou trobat el segell.

— **LC.**: Lloc on es va conservar, amb la seva referència d'inventari (si existeix).

— **Lt.**: Literatura, les obres que publicaren el nostre segell.

Al final de cada número es comenten els aspectes cronològics, epigràfics i històrics més destacats dels segells estudiats, fent, si és necessari, menció a d'altres publicacions.

ÀMFORA DE BRINDIS 1 (Ostia LXVI, Peacock-Williams Class 1)

Aquesta destacada tipologia oleària sud-itàlica, coneguda també com "àmfora brindisina", fou fabricada durant la darrera etapa de la República en diferents centres de producció propers a aquesta ciutat italiana de la Apúlia, que desenvolupà, paral·lelament als nuclis d'explotació agrícola de la veïna Calàbria una intensa i densa productivitat de vi i oli.

Apani fou un dels centres de producció més actius, fins al punt, que és d'aquest lloc la major part de l'epigrafia documentada per a l'arqueologia sobre aquesta tipologia amfòrica. Altres tallers destacables foren els de Giancola, Masseria Marmorelle i Santa Rosa.

El comerç de l'oli brindisí tingué un focus exportador ben definit, centrat fonamentalment cap al mercat de l'Egeu i la Dalmàcia. Encara que amb quantitats més modestes, també tingué una àmplia difusió per Occident (Sardenya, França, Suïssa, etc.) arribant a la Península Ibèrica a finals del s. II d.C. A partir d'aquest horitzó cronològic, l'epigrafia peninsular d'aquestes àmfores està principalment documentada a Empúries, Azaila i Botorrita, així com també, amb una presència menor, a Belo, Bursau, Cádiz, Carteia, Chipiona, Fuentes de Ebro, Hasta Regia, Monzón, Tarragona, etc. (Desy 1989: nrs. 972-998).

Segons Desy, la producció oleària brindisina té fixats els límits entre finals de segle II i meitat del s. I a.C. Els arguments sobre els que es basa

aquesta hipòtesi són bàsicament de tipus epigràfic. Així, els segells amb el nom de *Tarulla*, es corresponen amb un llibert contemporani de Sila, sobre qui escriu probablement Sal·lusti Crisp (*Historiae*, 1, 55, 21); o els de *M. Tuccius Galeo*, personatge de Campània mort l'any 47 a.C., citat entre la correspondència epistolar de Ciceró (*Ad familiares*, 8, 8; *Ad Atticum*, 11, 12, 4) i en una inscripció de *Minturnae* (Desy 1989: p. 170). Segons l'arqueologia, l'abandonament definitiu d'aquesta producció podria retardar-se fins el primer decenni del s. I d.C. per la seva presència a la Longarina (Hesnard 1980: p. 148; Manacorda 1990: pp. 375-415).

1. **LVCRIO** (fig. 1)

DESJ 527.

Lp.: Apani.

Lect.: LVCRIO.

a) LT.: Empúries.

LC.: M.E.V. n° 5.700.

Lt.: M. ALMAGRO, 1952, p. 204 n° 194.

Personatge de rang servil amb ocupació a Apani, associat a *Appuleius*, important personatge que comptava amb diversos esclaus com *Philonicus* que treballava en la producció de Santa Rosa (sobre aquest personatge de condició elevada, vegeu: Manacorda 1988: p. 103; a més en general: *idem* 1989: p. 451).

2. **CVEILI** (fig. 1)

LE ROY 31. DESJ 683 i 1127.

Lp.: Apani i Santa Rosa.

Lect.: C. VE[h]LI.

a) LT.: Empúries.

LC.: M.E.V. n° 5.701.

Lt.: M. ALMAGRO, 1952, p. 203 n° 193; M. BELTRÁN, 1970, p. 195 n° 481.

C. Vehilius, a l'igual que *Appuleius* va centrar la seva activitat a Apani i Santa Rosa, però amb una producció molt més important, exterioritzada substancialment per l'abundància i varietat de marques,

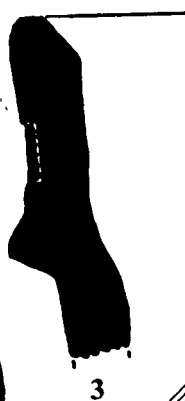
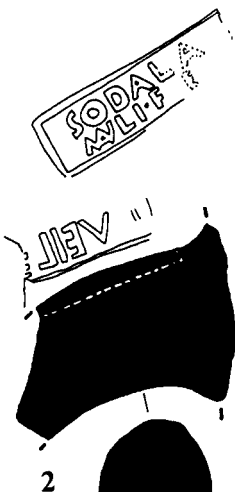
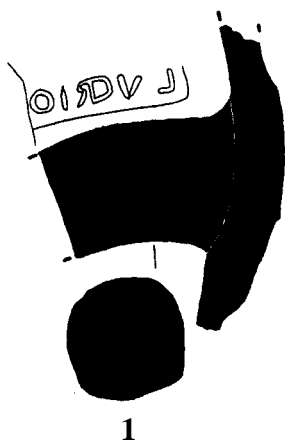
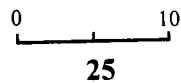
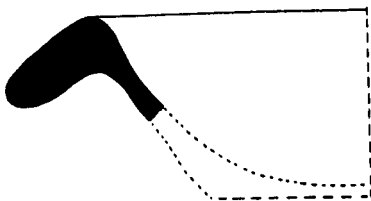
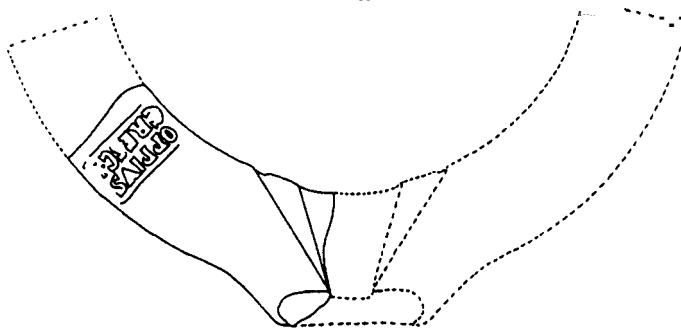
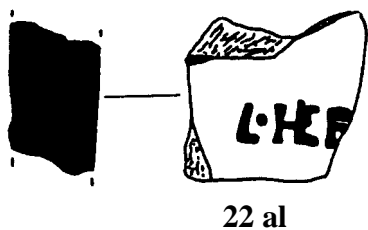
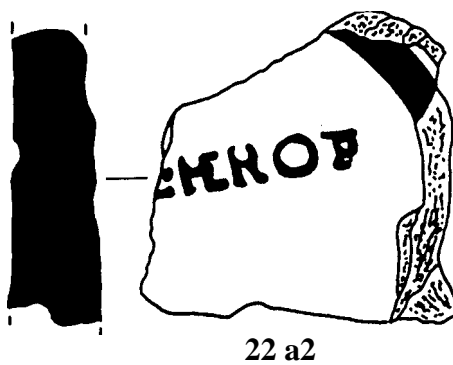
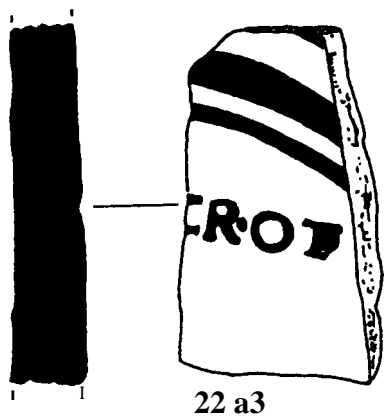

FIGURA 1

i pel gran nombre d'esclaus associats a les seves àmfors: *Gorgias, Hermogenes, Leontiscus, Menecrates, Perdicas, Apollonius, Damas, Menophilus*.

Aquesta marca va arribar a ambdós extrems de la Mediterrània, des d'Egipte, on un paral·lel similar a la nostra variant la uneix a un segell HERMOG(enes), fins a la pròpia Península Ibèrica, en Azaila, Bursau, i Chipiona amb una cronologia cesariana (Cabré 1944: fig. 15.b5 i 15.b6; Beltrán 1980: pp. 187-224; *idem* 1983: pp. 515-549).

DRESSEL 1B (Callender 1, Comulodunum 181, Ostia XX, Peacock-Williams Class 4)

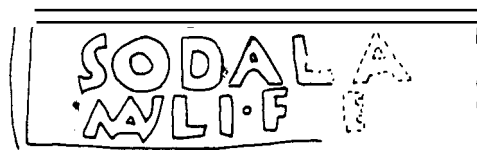
La primera distinció de les àmfors vinàries del tipus 1 de Dressel fou obra de Lamboglia, que distingí tres variants, subdividides amb la lletra A, B, C, ordenades cronològicament segons les estratigrafies trobades a la ciutat italiana de *Albintimilium* (Lamboglia 1950; *idem* 1955: pp. 252-260)¹.

Posteriorment, altres autors com Manacorda, han qüestionat la tipificació de Lamboglia, ja que els acabats d'aquestes àmfors (llavis, nanses, carenes) no tenen una clara correspondència amb les datacions, amb els llocs de producció i amb les àrees particulars receptors.

Els estudis realitzats en aquests últims trenta anys, amb materials procedents principalment de derelictes i també de jaciments terrestres, han fixat amb major exactitud les fases evolutives de la Dressel 1. Actualment, l'aparició de la variant A es situa a finals del s. II a. C (cap a l'any 130 aC), les variants B i C poc després. Aquesta forma sembla perdurar fins a l'últim quart del s. I a. C. Les seves àrees de producció són la Campània, el Laci i Etrúria, però és necessari recordar que, degut a la llarga vida i difusió, fou molt imitada a les províncies romanes.

3. SODALA / MAVLI F.... (fig. 1) Lect.: SODALA MAVLI F[....

a) LT.: Eivissa.
LC.: M.E.V. n° 5.912.
Lt.: inèdita.

¹ Variant A (180-100 a.C.), B (100-20 a.C.), C (s. I a.C.).

Marca bilinear desconeguda, col·locada transversalment damunt la cara exterior d'un petit fragment de llavi amb les dimensions formals de la variant Dressel IB.

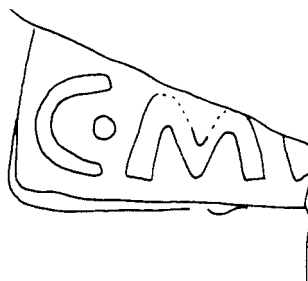
LAIETANA 1 (Tarraconense 1)

Tipus amfòric de la *Tarraconensis*, imitació de les formes ovoïdes itàliques del s. I a.C., sistematitzat per Comas arrel de l'ampli estudi sobre les àmfors romanes del municipi laietà de *Baetulo* (Badalona) (Comas 1985: p. 65 ss. Vegi's també: Nolla 1987: pp. 217-223). Segons Comas, la Laietana 1 va poder ser el tipus amfòric precursor de la Pascual 1, el que la convertiria amb la primera forma de la *Tarraconensis* en envasar els excedents vinícoles de la regió. Malgrat tot, altres autors defensen la coexistència d'ambdues produccions (Remesal & Revilla 1991: pp. 389-439).

El darrer moment d'aquesta producció sembla situar-se al final del principat d'August o al començament del de Tiberi. El seu mercat es limita actualment a la pròpia Catalunya (Empúries, troballes submarines davant de Mataró, el derelict de Palamós, etc.) i a algun jaciment de la costa meridional francesa, com és el cas del vaixell de Cap Béar C (entre Port-Vendres i Cap Béar) (Colls 1986: pp. 201-213), datat entre el 50-25 a.C. Aquesta manca de troballes fa suposar una producció i una comercialització restringida.

4. CMVCI (fig. 1) COMAS figs. 8.9 i 57.13. Pascual 58. D.: 30 a. C. Lp.: Badalona? Lect.: C. MV[CI.

a) LT.: Vinyoles D'Oris (Sepulturas de Puigserinarell).
LC.: M.E.V. n° 11.027.
Lt.: inèdita.

Segellada a la cara exterior d'un petitíssim fragment de vora amb una part de l'engruïment

superior del llavi, característica dels llavis poc alts d'aquesta tipologia amfòrica. A Badalona un exemplar idèntic aparegué en un magatzem del Carrer Pujol, el seu abandonament esta datat a l'any 30a.C.

L'onomàstica d'aquest personatge ha estat relacionada amb una distingida família aristocràtica de *Tarraco*, els *Mucii Scaevolae*, de la que destaca *P. Mucius Scaevola*, senador per tres cops als anys 73, 69 i 60 a.C. Podria tractar-se potser de *C. Mucius Scaevola*, acompanyant de l'expedició militar il·lírica d'August de l'any 35 a.C. (Miró 1988: p. 245).

DRESSEL 2-4 TARRACONENSE (Haltern 66A, Oberaden 78, Rodgen 73)

Aparegué a Catalunya al voltant del canvi d'Era com imitació del tipus itàlic del mateix nom, fabricat des del s. I a.C a l'illa de Cos. Es fabricà, en un primer moment, amb la forma Pascual. L'envàs de vi en àmfores Dressel 2-4 va ocupar àmplies àrees de litoral català, abraçant el nord-est de Girona, el Maresme, el Vallès, el Barcelonès, el Baix Llobregat, les zones de Reus i Tarragona i el curs inferior de l'Ebre. En totes aquestes regions productores s'han constatat nombrosos forns, alguns, com els de l'Aumedina, Fenals, i Llafranc, van arribar a realitzar contemporàniament fins a quatre tipus amfòrics diferents.

A finals del principat d'August o inici de Tiberi, la producció de Dressel 2-4 tarraconense substituï el mercat de les àmfores catalanes Pascual 1. Durant els dos primers terços del s. I d.C. coexistí amb les produccions itàliques de Campania (Tchernia & Zevi 1972: pp. 35-67), la forta competència dels vins gals no fou un obstacle per a la difusió per Itàlia, Britània i Germània, arribant a exportar-se també a la Gàl·lia.

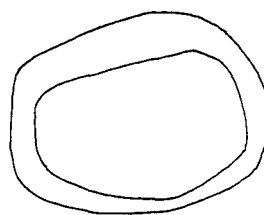
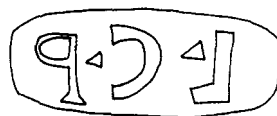
El moment final d'aquesta tipologia és encara avui confús. Si bé a Ostia la seva desaparició es constata en contextos de Trajà, a partir de la dinastia flavia existeix un buit documental considerable. Per exemple, entre els derelictes coneguts amb carregament d'àmfores Dressel 2-4 de la *Tarraconensis*, cap sembla ser posterior a la meitat del s. I d.C. Sobre aquesta última circumstància podem afegir com a dada històrica l'edicte de Domicià (Suetoni, *Dom.*, 7,2) pel què es prohibia plantar noves vinyes a Itàlia i obligava als provincials a reduir a la meitat la producció vinícola (sobre l'edicte de Domicià, vegi's: Pereira 1987: pp. 349-364). Aquesta mesura pretenia frenar la desmesurada plantació de vin-

yes que es produí per aquells anys, que havia arribat a provocar una greu carència de blat a Roma.

5. LCP

CORSI-SCILLANO & LIOU fig. 86. PASCUAL 119.
D.: segon quart s. I d.C.
Lp.: prop de Can Cabot (Vallès Oriental).
Lect.: L. C () P ().

a) LT.: desconegut
LC.: M.E.V. s/n.
Lt.: inèdita.

Marca conservada en un peu d'àmfora, prop de l'inici de la panxa, acompanyant a un grafit dactilar amb forma circular.

Segons Pascual, LCP fou produït en un lloc desconegut del Vallès Oriental, situat a poca distància del centre de producció de Can Cabot (Sta. Eulàlia de Ronsana). Es tracta de l'abocador d'un forn format amb restes d'àmfores, algunes deformades per una coctura desmesurada (Pascual 1977: pp. 47-96).

La datació suggerida per Pascual, anys 25 i 50 d.C., es corrobora també amb el derelict francès de l'Ille-Rousse (Haute-Corse) de mitjans d'aquest segle.

6. SC (fig. 3)

CORSI-SCILLANO & LIOU figs. 20, 66, 113.
PASCUAL 135.

D.: primer-segon quart s. I d.C.
Lp.: Baix Llobregat.
Lect.: SC () vel

S () C () vel
SC ()

a) LT.: Empúries.
LC.: M.E.V. nº 5.520.
Lt.: inèdita.

FIGURA 2

A l'arrencament inferior d'una nansa d'un cos cilíndric d'àmfora, sense peu, vora, coll i sense la major part d'ambdues nanses.

Present en diversos derelictes de la costa francesa datables entre el 15 i el 40 d.C. (Corsi-Scillano & Liou 1985: pp. 35, 85, 138), com Petit-Congloué (Marseille), Chrétienne H (Saint-Raphaël, Var) i Sud-Lavezzi 3 (estret de Bonifaci), els dos últims mostren un carregament de Dressel 2-4 característic de la regió vinícola del Baix Llobregat.

En quant al lloc de producció podem atribuir-li un emplaçament a la comarca del Baix Llobregat. Precisament en alguns d'aquests naufragis esmentats, SC s'associa amb la mateixa àmfora als segells AC i PHIL, sabem que AC està produïda a Can Tintorer (El Papiol).

7. MINCEL? (fig. 2)

D.: 30 o 40 d.C.

Lect.: [M?]IN(ici?) CEL().

a) LT.: Torre del Cap del Pont (Osona).

LC.: M.E.V. n° 6.052, com ANCIL.

Lt.: inèdita.

Marca desconeguda, col·locada a la part superior del coll i ajustada al naixement del llavi. Es tracta d'una àmfora completament reconstruïda amb una altura màxima de 83 cm, trobada l'any 1919 pel Grup Excursionista de Gurb a la vil·la romana del Cap del Pont, a la sortida de la capital osonenca per la carretera que porta a Calldetenes i que travessa el riu Gurri (Daura 1982: pp. 83-93). La notícia d'aquesta recuperació ve recordada també per J.Mª Gudiol: "A la carretera de Calldetenes, vora el portal de la Torre del cap del Pont, ja hi havien trobat una àmfora, ho tornarem a visitar i hi trobarem fragments de ceràmica, formant part d'ungerro i alguns fragments d'àmfora". El lloc de la troballa sembla correspondre a un dels magatzems de la vil·la romana, amb presència, a més, de ceràmica de parets fines que daten el conjunt en els anys 30 o 40 d.C. (López 1989: p. 17).

DRESSEL 20
(Beltrán V, Niederbieber 78, Ostia I,
Peacock-Williams Class 25,
Vindonisia 584)

Recipient oleari bètic alt-imperial de forma globular, fabricat durant més de dos-cents anys en gairebé un centenar de centres productors situats a les ribes del riu Guadalquivir i del seu afluent el Genil (Ponsich 1974; *idem* 1979; *idem* 1991).

FIGURA 3

L'Estat Romà va controlar la part més important d'aquest comerç, abastint a través de la *Annona* la capital de l'Imperi i els exèrcits del *Limes*, raó per la qual la difusió per les províncies occidentals fou tan extensa com gran. A l'actualitat, milions d'aquestes àmfores es troben *in situ* a Roma, formant el Monte Testaccio (Rodríguez Almeida 1984; Blázquez *et alii* 1994), un pujol artificial aixecat prop de l'antiga zona portuària.

La importància d'aquesta àmfora es constata sobretot per l'epigrafia. En posicions fixes de la superfície s'escriu diversos *tituli picti*, que anaven sempre la tara, el pes net, el nom del transportista i, amb un control fiscal, realitzat amb escritura cursiva, on es registra també la datació consular. Es tracta a més de la tipologia més segellada entre les àmfores alt-imperials, segells que registraven molts cops els *tria nomina* del propietari del producte envasat (CIL XV, 2; Remesal 1986).

L'origen d'aquesta producció es remunta al canvi d'Era, sota el principat d'August. Amb Claudi i, especialment, amb els Flavis, aquest comerç es va consolidar ocupant un lloc destacat. La producció va créixer progressivament amb els Antonins, aconseguint segurament amb la dinastia severiana la màxima explotació, amb una intensa política econòmica que, com recorda Herodià (*Historia*, III, XIII, 4), abastí abundantment de recursos els dos principals centres deficitaris de l'Imperi, la capital i l'exèrcit. L'abandó definitiu de la producció d'àmfores Dressel 20 degué produir-se durant la segona

meitat del s. III d.C, coincidint amb l'abandó del Monte Testaccio i amb l'aparició d'altres tipologies oliàries bètiques de menor tamany, la Dressel 23 i la Tejarillo I.

Els segells del Museu Episcopal apareixen majoritàriament en fragments de nanses d'aquesta tipologia. Per la procedència dels materials aquests poden ordenar-se en dos grups.

El primer està compost per 17 marques de la col·lecció andalusa de Alcolea del Río (Sevilla)². Les peces estan citades al primer catàleg del Museu Episcopal, publicat dos anys després de la inauguració del Museu en 1891 (C.M.A.A.E.V. 1893). L'anàlisi epigràfica dóna, en general, un material força homogeni. Entenem que gairebé totes les marques foren recollides *in situ* d'un punt no molt llunyà del municipi sevillà d'Alcolea, ens referim a El Tejarillo, lloc citat per Bonsor com "Hoyo de San Sebastián" i per Ponsich com "Tejillo", els seus forns van ser estudiats fa alguns anys per Remesal sobre la riba del Guadalquivir (Remesal 1983). L'excavació arqueològica de Remesal fou practica-da en un dels extrems de l'antiga factoria, recollint-se gairebé la totalitat dels segells de la sèrie andalusa de Vic.

² A la fitxa descriptiva de cadascun d'aquests materials, cal entendre les sigles **L.T.**: el lloc on foren adquirides les peces, no el lloc de la troballa.

Les marques del segon grup pertanyen probablement a la Col·lecció Empuritana. Només unes poques estan registrades a l'inventari manuscrit del museu, la resta es caracteritza per l'absència absoluta d'informació que pugui notificar quan, on i com foren trobades.

8. GANNIRVFINI

BONSOR 188-190. PONSICH I, p. 155, 64.
 CALLENDER 241. REMESAL 33.
 D.: flàvia-trajanea?
 Lp.: Arva.
 Lect.: G. ANNI RVFINI.

a) LT.: Empúries.
 LC.: M.E.V. s/n.
 Lt.: inèdita.

Callender suggereix una possible datació de final de s. I d.C. que sembla confirmar-se amb una troballa recent de Loughor (75-150 d.C.)³. Ambdues peces situen l'activitat de *G. Annius Rufinus* en època flàvia-trajanea.

9. MCS

CIL XV 2766. BONSOR 305-306. CALLENDER 1049a. REMESAL 70.
 D.: tardo-antoniniana.
 Lp.: segurament El Tejarillo (cf. al següent número del catàleg).
 Lect.: M. C() S().

a) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).
 LC.: M.E.V. n° 1380.
 Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893.

Per la posició a les *litterae* K i L del Testaccio, dues cates situades a 1/3 de l'altura màxima de la vessant occidental del pujol, concluïm una datació relativa tardo-antoniniana, propera a l'any de la mort de Marc Aureli (a. 180 d.C.). Segons Remesal, M. C() S() pot tenir relació amb un dels dos individus representats al següent número.

10. MMCSVR

CIL XV 2998a-b. BONSOR 307-3 12. PONSICH I, p. 145, 54. CALLENDER 1049d-e. REMESAL 71.
 D.: segona meitat s. II d.C.
 Lp.: El Tejarillo.
 Lect.: [duo]MM. C() S() VR(sus) [fecit].

a) LT.: Empúries.
 LC.: M.E.V. s/n.
 Lt.: inèdita.

Segons Remesal, un dels personatges representats en aquesta doble societat parental correspon a l'individu del número anterior. Aquesta marca reuneix a dos individus amb el mateix *praenomen*, als que s'associen diversos *figuli* de El Tejarillo: AE(), ANTO(ninus), VR(sus), aquest darrer a l'any 161 d.C. per el *titulus* δ CIL 4349 (sobre els segells trobats a El Tejarillo, vegi's: Remesal 1983: p. 122 ss.). L'abundant presència de les marques a Roma, suggereix un paper destacat per aquesta família en el comerç d'oli bètic a la segona meitat del s. II d.C.

11. CORBEL

CIL XV 2790a-c. PONSICH I, p. 193, 145-146.
 CALLENDER 425. REMESAL 190.
 D.: segona meitat s. III d.C.
 Lp.: Azanaque-Castillejo,
 Lect.: C(ornei) BEL().

a) LT.: Empúries.
 LC.: M.E.V. s/n; marca incisa.
 Lt.: M. ALMAGRO, 1952, p. 204 n° 195; M. BELTRÁN, 1970, p. 35 n° 111 i fig. 48.62.

Datat recentment entre els anys 253-255 d.C a la campanya d'excavació del Monte Testaccio de 1995, on s'ha recollit amb varies marques EXOFC-BEL. Aquest fet sembla certificar el parentiu epigràfic entre ambdós segells, tal com havia suggerit Dressel en agrupar-los sota un mateix número. Per tant, sembla tractar-se de l'amo o administrador d'aquesta *officina*. Un *C. Cornelius Bellicus* es cita a la inscripció CIL II 3265 de Càstulo.

12. DFN

CIL XV 2857. PONSICH I, p. 145, 54.
 CALLENDER 531.

³ Agraïm la notícia a PP. Funari.

D.: post-severiana.
Lp.: El Tejarillo.
Lect.: D() F() N().

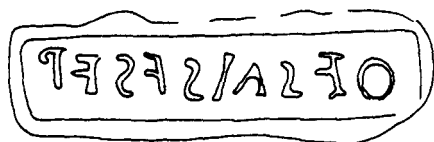
a) LT.: Empúries
LC.: M.E.V. s/n.
Lt.: inèdita.

Trobat abundantment a El Tejarillo, tan per Ponsich com per Remesal, en alguns casos associats en la mateixa àmfora al segell PNN.

13. **OFSALSFSFP** (fig. 1)
D.: des de l'etapa tardo-antoniniana.
Lp.: probablement Arva.
Lect.: OF(ficina)SALS(ensis)F() S() F() P().

a) LT.: Empúries.
LC.: M.E.V. s/n.
Lt.: inèdita.

Segell nou. Revela el nom d'una de les terrisseries conegudes per la regió d'Arva: *officina Salsensis* (Bonsor 1931: nrs. 176-181)⁴, i l'associació nominal de dos individus de *nomen* F(), inicial de gentilici molt representatiu a la zona.

Durant la campanya de prospecció a la ciutat romana d'Arva es van recollir un segell amb una composició epigràfica semblant (Remesal & Prado 1991: n° 4): FRIVFSF[...], on s'especifica per primer cop el terme *figlina* davant el nom RIV(ensis), fins ara omesa als exemplars coneguts (CIL XV

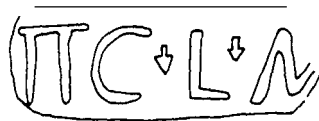
⁴ Vegi's al CIL XV els nrs. 3161, 3163a i 3164, amb només el nom de la terrisseria, i el n° 2869 amb l'associació Q.F(R)SALS(.). El vocable *Salsense* ha estat recollit també en el *titulus* δ CIL 3721 de l'any 161 d.C., encara que Dressel aclareix: "*nam ita potius quam Salpense videtur esse legendum*". Una incorrecta lectura del CIL va induir a Callender a escriure: "*An amphora from the Monte Testaccio with the stamp QFR SALS was dated by a painted inscription to A.D. 161; the same inscription included the word SALSSENSE*". Callender n° 1454; malgrat això Dressel, al parlar d'aquest segell volia remetre'ns a la següent notícia: "*In titulo picto in amphora montis Testacei notam anni 161 p. Chr. exhibent occurrit vocabulum Salsense*".

2869b, 3128a-c; Bonsor 1931: nrs. 291-293). La *figlina Rivensis* i la *officina Salsensis*, són terminacions de la sèrie tardo-antoniniana Q.F(R)SALS(.), amb les que es relacionen també les terrisseries d'Arva Mediana i Statianiensis.

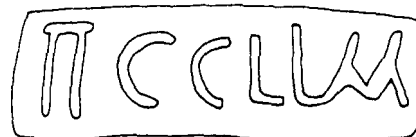
Suggerim datar aquesta marca amb un terme *post quem* des dels últims anys del principat de Marc Aureli.

14. **IICLM**
CIL XV 2976a-e. BONSOR 320-327. PONSICH I, p. 145, 54. CALLENDER 379. REMESAL 161.
D.: segona meitat s. III d.C.
Lp.: El Tejarillo.
Lect.: II(*duorum*) C. L() M().

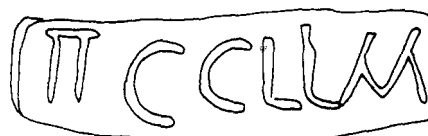
a) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).
LC.: M.E.V. n° 1378.
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com ICLN.

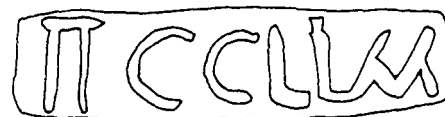
b1) LT.: Empúries.
LC.: M.E.V. s/n.
Lt.: M. Almagro, 1952, p. 204 n° 198

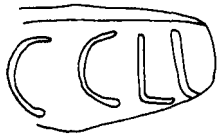
b2) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).
LC.: M.E.V. n° 1371.
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893.

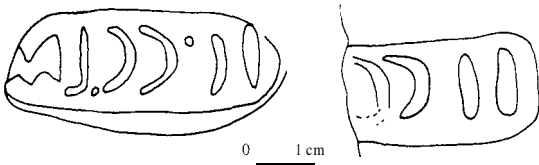
b3) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).
LC.: M.E.V. n° 1377.
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com IIICLLM.

b4) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).
LC.: M.E.V. n° 1382.
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893.

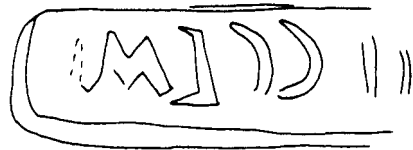
c) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).
LC.: M.E.V. nº 1370; una marca a cada nansa.
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, una sola com IICCTN.

d1) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).
LC.: M.E.V. nº 1379.
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com IICCTWW.

d2) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).
LC.: M.E.V. nº 1376.
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com CTWI.

La sèrie numèricament més representativa de El Tejarillo, amb un total de 189 marques en àmfores Dressel 20, Dressel 23 i Tejarillo I (Remesal 1983).

Durant la segona meitat del s. III d.C, la seva exportació cap a la capital de l'Imperi, ha deixat nombroses petjades arqueològiques. Del seu pas per les Balears el trobem en el vaixell enfonsat de Cabrera III (Bost et alii 1992), nau naufragada cap el 257 d.C., amb un carregament d'àmfores Dressel 20, Dressel 23 i Tejarillo I. De la seva arribada a Ostia n'és l'exemplar 2976b del CIL XV. A Roma és una de les sèries millor representades a les darreres descàrregues al Testaccio, efectuades a la vesant oriental del pujol i datades amb Valerià i Galie (a. 253-268 d.C.).

15. IIMINICIOR

CIL XV 3030a-e. CALLENDER 1117
D.: post-severiana.
Lp.: Arva.
Lect.: III(trium) MINICIOR(um).

a) LT.: Empúries.
LC.: M.E.V. s/n.
Lt.: inèdita.

L'activitat productora a Arva dels tres *Minicii*, ha estat confirmada recentment a Andalusia durant la campanya de prospecció de l'any 1991 (Remesal & Prado 1991: nº 6), tal com sembla deduir-se de l'exemplar CIL 3030 que uneix amb un segell P(orto) ARVA.

Dos dels tres membres d'aquesta família es recullen en la variant II (*duorum*) MIN(iciorum) ACR() ET CAL()⁵. *Minicius Cal()*, el segon dels individus representats, podria ser la mateixa persona que Q. M() CALLAIDIS⁶, documentat també aquest mateix any a Arva (Remesal & Prado 1991: nº 7).

Les recents excavacions del Monte Testaccio han datat els segells IIMINICIOR, IIMINACRETCAL, i QMCALLAIDIS⁷, en nivells post-severians, juntament amb tituli β de la *Ratio Fisci* (sobre aquesta titulatura post-severiana, vegi's: Rodríguez Almeida 1989).

16. PMR

CALLENDER 1354.
D.: meitat s. I d.C.
Lect.: P. M() R().

a) LT.: Empúries.
LC.: M.E.V. nº 5.703.
Lt.: inèdita.

Els trets arcaics del fragment superior de nansa de l'exemplar d'Empúries són propis dels tipus del s.I d.C. Aquesta datació es confirma així mateix amb els paral·lels de Windisch, Londres (40-70 d.C.) i Sala (la datació de Londres és una notícia inèdita

⁵ CIL XV 3029: llegit com Q. MIN ACR ET CN?

⁶ CIL XV 3000: llegit com Q. M. CALIAIDI...

⁷ La datació d'aquest exemplar és inèdita.

de PP. Funari, sobre els restants paral·les, vegi's Callender 1965; Boube 1973-75: n° 43).

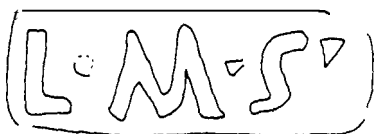
17. LMS...

Lect.: L. M() S...

a) LT.: Empúries.

LC.: M.E.V. s/n.

Lt.: inèdita.

Segell nou, mal conservat, amb el text final molt desgastat. La tercera lletra sembla ser una S, un quart caràcter pot haver-se perdut.

18. LMVE

CIL XV 3017a-b. BONSOR 303,333. PONSICH I, p. 190,131-133. CALLENDER 898. REMESAL 174.

D.: final s. I primera meitat s. II d.C.

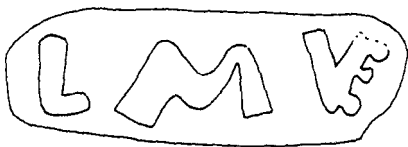
Lp.: Mejía, Tesoro Real.

Lect.: L. M() VE().

a) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).

LC.: M.E.V. n° 1387.

Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com LMN.

Les datacions suggerides per Callender i Remesal es situen entre finals del s. I d.C i la primera meitat del segle següent.

19. PNN

CIL XV 3041a-z. BONSOR 218-241, 318-319.

PONSICH I, p. 145,54; p. 155,64. CALLENDER 1358. REMESAL 184.

D.: post-severiana.

Lp.: Arva, El Tejarillo, Tostoneras.

Lect.: P. N() N().

a) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).

LC.: M.E.V. n° 1386.

Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893; M. ALMAGRO, 1952, p. 204 n° 196; M. BELTRÁN, 1970, p. 175 n° 377, fig. 55.198.

b) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).

LC.: M.E.V. n° 1388.

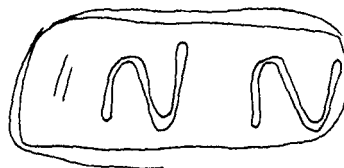
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com NNI.

c) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).

LC.: M.E.V. n° 1383.

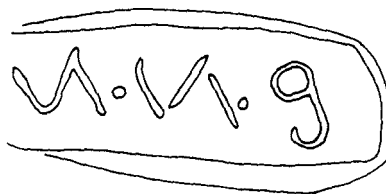
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com NNI.

d) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).

LC.: M.E.V. n° 1381.

Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893.

e) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).

LC.: M.E.V. n° 1385.

Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com PNNI.

Lect.: P.N() N() F?().

La variant **a** no és de la Col·lecció Empuritana. La sèrie PNN és de les més nombroses i millor documentades del s. III d.C., tant al Testaccio com a Andalusia. La vinculació amb diferents regions productores queda reflexat en l'alt nombre de marques amb multiplicitat de variants. Cadascun dels centres productors va tenir una organització o una relació amb P. N() N() diversa que s'expressa per tenir les seves pròpies variants⁸.

L'activitat comercial de P. N() N() ha quedat fixada a l'època pots-severiana amb la campanya

⁸ A les recents excavacions al Monte Testaccio algunes variants acompanyen en la mateixa àmfora al segell FIGMED, i d'altres a DFF. Sabem que la *figlina Mediana* pertany a Arva, mentre que DFF és un segell d' El Tejarillo.

d'excavació del Testaccio de 1989, que va documentar àmpliament aquesta marca associada a la titulatura de la *Ratio Fisci*, en un context dels anys 218 a 224 d.C.

Una àmfora de Boon, segellada amb la marca PNN conserva un control δ d'*Hispalis* i un *titulus* β amb la família de mercadores: C. CONSI CARICI ET FILIORVM (CIL XIII 10004, 1 = Rodríguez Almeida 1979: n° 39), descendents dels *diffusores ex Baetica* de meitat del s. II d.C.: *Consius Hermerus* i *C. Consius Eucarpus* (CIL XV 3823-3828c i 3822a-b). L'activitat mercantil dels *Consii* es veié afectada a finals del s. II d.C. amb la supressió del comerç privat per part de Septimi Sever (Rodríguez Almeida 1980: p. 282 ss.). Al segle II, la *liberalitas* de Sever Alexandre (222-235 d.C.) va fer que en moltes àmfores del Monte Testaccio tornessin a aparèixer els *diffusores olearii* amb la titulatura de la *Ratio Fisci* (sobre el retorn dels *diffusores ex Baetica* en el s. III d.C., vegi's: Rodríguez Almeida 1991: p. 254 ss.).

20. VRSI

CIL XV 3247a-c. CALLENDER 1752.

D.: probablement s. III d.C.

Lp.: El Tejarillo.

Lect.: VRSI.

a) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).

LC.: M.E.V. n° 1384.

Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com VRSR.

Sota aquest nom servil s'amaguen diversos *figuli* de El Tejarillo (Remesal 1983: p. 122). Cap a la segona meitat del s. II d.C. *Vrsus* apareix a la terminació del segell MMCSV, i en el segell *in ventre* CIL 3247b del Testaccio. Durant el segle III s'associa a El Tejarillo a PNN i, segons assenyala Callender, també a CLMFF, marca trobada també per Remesal en aquest centre productor, encara sense dades cronològiques precises.

Creiem que el nostre exemplar deu relacionar-se amb la producció de El Tejarillo, donada la densa presència de les sèries PNN i IICLM al lot de segells d'Alcolea del Río.

21. LVPATI

D.: segona meitat s. III d.C.

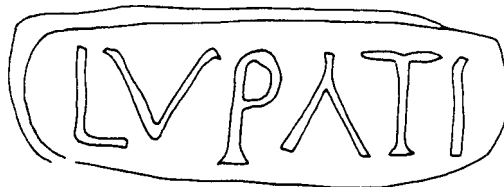
Lp.: El Tejarillo.

Lect.: LVPATI.

a) LT.: Alcolea del Río (Sevilla).

LC.: M.E.V. n° 1375; marca *in ventre*.

Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893, com ATI; M. ALMAGRO, 1952, p. 204 n° 197; M. BELTRÁN, 1970, p. 159 n° 259, fig. 52.150.

L'apreciació d'Almagro "grabada sobre el asa de una ánfora" és incorrecta, l'exemplar de Vic es troba en un fragment de paret d'àmfora i la peça no és de la Col·lecció Empuritana.

LVPATI apareix segellat *in ventre* en un àmfora Dressel 20 de El Tejarillo amb la marca *in ansa* IICCLMM. Podem, aleshores, reestablir aquesta possible unió amb qualsevol dels 7 exemplars IICLM de la sèrie d'Alcolea del Río.

SEGELLS EN TEGULAE

Cinc són les marques estudiades, totes en fragment de teula. Menys el segell n° 23, la resta pertanyen a la Col·lecció Empuritana, amb un altre segell, no trobat, registrat a l'inventari del museu amb la següent anotació: "Trozo de tégula romana de tierra basta con la estampilla MARI, procedente de Ampurias".

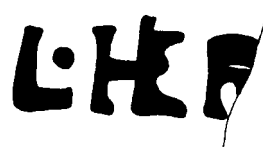
22. LHEROPT (fig. 1)

Lect.: L. HER(enni) OPT(ati).

a1) LT.: Empúries.

LC.: M.E.V. n° 1.201.

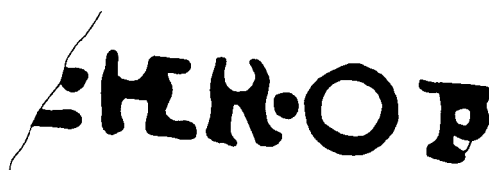
Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893; M. ALMAGRO, 1952, p. 194 (citada).

a2) LT.: Empúries.

LC.: M.E.V. n° 1.202.

Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893; M. ALMAGRO, 1952, p. 194 (citada).

a3) LT.: Empúries.
 LC.: M.E.V. n° 5.698.
 Lt.: M. ALMAGRO, 1952, p. 194 (citada)

De les *tegulae* de *L. Herennius Optatus* sorprèn l'àmplia difusió geogràfica per un *instrumentum laterici* d'escàs valor comercial. Els focus exportadors són bàsicament dos: el litoral mediterrani peninsular (Catalunya i el litoral valencià-alacantí) i la Gàl·lia Meridional (sobre un mapa de distribució geogràfica per a aquesta marca, vegi's: Bermúdez 1987a: p. 368 i fig. 1.).

La gran concentració d'aquestes marques en determinats jaciments, com en *Albintimilium*, va portar Lamboglia a situar en aquest lloc concret de la Ligúria italiana l'origen d'aquesta producció (Lamboglia 1950: pp. 175-178). Posteriorment altres autors atribuiren la fabricació d'aquests rajols a la Gàl·lia Narbonensa (Grenier 1958: pp. 43-49). Els treballs de Tchernia i Aranegui defensen un model descentralitzat de la producció, podent aquests tallers estar situats a Sagunt, Mataró, Frejús o Ventimiglia (Tchernia 1971: pp. 43-49; Aranegui 1978: p. 225); aquesta hipòtesi explicaria, entre altres coses, les diferents coloracions que s'observen a algunes teules amb el mateix nom de marca.

L'anàlisi constructiva d'aquest tipus de *tegula* ha estat estudiada per Bermúdez amb el material conservat al patrimoni arquitectònic de Tarragona (Bermúdez 1987b). Aquest autor ha observat certes coincidències d'elaboració amb les teules d'altres *officinatores* destacats, com *Castor* o *Marus*, aquest últim amb una difusió paral·lela a la de *Herennius*.

El nom de *L. Herennius Optatus* acompanya a altres tipus de suports ceràmics: "*tubi ex terra argillacea facti*" (teula d'aqüeducte; CIL II4967, 41) i probablement àmfora⁹.

⁹ Segons Ribas en una vil·la romana de Mataró "*varios movimientos de tierras habían puesto al descubierto piezas de fabricaciones defectuosas, incluso ánforas que repetía la estampilla L.HER.OP*". Pels dibuixos publicats, les àmfores semblen correspondre a la forma Dressel 2-4, però, lamentablement, la localització en l'actualitat d'aquest material és desconeguda i la manca de testimonis fotogràfics no permet certificar aquesta notícia (Ribas 1966: p. 7).

Encara no és possible establir un marc cronològic precís a l'activitat comercial d'aquest personatge. La raó principal és la falta de bones datacions. Per la freqüent aparició d'aquestes *tegulae* en necròpolis com eina de enterrament, pot tractar-se potser d'un moment proper a la meitat del s. III d.C., data que, segons Lamboglia, podria avançar-se d'una centúria.

23. SSAM/IDI (fig. 1)

Lect.: S.S() AMIDI? *vel* S() SAMIDI?

a) LT.: Coll. Alcolea del Ríó.

LC.: M.E.V. n° 1.374.

Lt.: C.M.A.A.E.V., 1893.

Marca desconeguda.

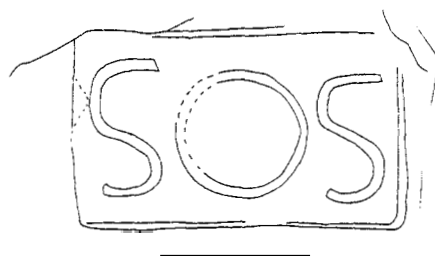
24. SOS

Lect.: SOS() *vel* S.O() S().

a) LT.: Empúries.

LC.: M.E.V. s/n.

Lt.: M. ALMAGRO, 1952, p. 196 n° 170.

Segell en cartela rectangular 67x110 mm. De correspondre's a un *cognomen* són possibles les lectures Sos(sianus), Sos(imus), Sos(ibius), etc.

De tractar-se d'una producció catalana podríem, potser, posar-la en relació amb els segells SOS de Sant Boi de Llobregat en àmfora Dressel 2-4 (Pascual 1991: n° 219b).

SEGELL EN MORTER

25. OPIIVS/CRESCF

Lp.: Roma.

Lect.: OPIIVS CRESC(ens) F(ecit)

a) LT.: desconegut.

LC.: M.E.V. s/n.

Lt.: inèdita.

En un fragment de llavi (amplitud 8 cm) inclinat exteriorment, sense motllura i amb una part de la boca abocadora de dibuix trapezoïdal. Els *Oppii* són una coneguda família de *officinatores* romans, amb una participació molt activa en la producció de l'*opus doliare* urbà de Roma. Treballaren per a famí-

lies de gran rellevància social, com la gens *Domitia*, i també política, com el propi Emperador (dependència expressada als rajols amb la fórmula *Caesar dominus*).

L'epigrafia laterícia dels *Oppii* ha estat sistematitzada per Helen, qui ordena cronològicament les diferents produccions en diversos grups¹⁰. Són del s. I o inicis del s. II d.C.: *Q. Oppius Terminalis*, *Q. Oppius Priscus* i *Q. Oppius Natalis*; des del primer quart del s. II d.C. apareixen associats entre ells o amb el terme *dominus*: *Q. Oppius Verecundus*, *Q. Oppius Iustus*, *Q. Oppius Proculus*, i *Oppius Stabilis*. El nostre *Oppius Crescens* apareix sense *praenomen*, igual que *Oppius Stabilis*, del que es coneguda la vinculació en la producció laterícia de l'emperador Adrià.

La producció de morters dels *Oppii* es coneix lluny del seu mercat natural en el derelict francès de Gran Bassin C (Gruissan) (Solier 1981: pp. 88-94), datat amb un terme *post quem* a l'any 123 d.C., amb segells de *Q. Oppius Iustus* i *Q. Oppius Verecundus*.

¹⁰ "Persons can be arranged in the time scale according to whether they appear in stamps alone or with dominus" (Helen 1975: pp. 120-122).

BIBLIOGRAFIA

ALMAGRO, M. (1952), *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona.

ARANEGUI, C. (1978), "Una teula amb la marca L. HERENNI del poblat de Sant Antoni (Bocairent, Valencia)", *Archivo de Prehistoria Levantina XV*.

BELTRÁN LLORIS, M. (1970), *Las ánforas romanas en España*, Zaragoza.

BELTRÁN, M. (1980), "El comercio del aceite en el valle del Ebro a finales de la República y comienzos del Imperio", *Producción y comercio del aceite en la antigüedad, Primer Congreso Internacional Madrid*, pp. 187-224.

BELTRÁN, M. (1983), "El aceite en hispania a través de las ánforas: la concurrencia del aceite itálico y africano", *Producción y comercio del aceite, Segundo Congreso Internacional (Sevilla, 1982)*, Madrid, pp. 515-549.

BERMÚDEZ, A. (1987a), "Producción latericia y comercio a media distancia en época romana. Un ejemplo en el Mediterráneo Noroccidental: Lucius Herennius Optatus, Marcus y Castor, officinatores",

Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana, Documents de Treball 1, pp. 364-371.

BERMÚDEZ, A. (1987b), *Introducción al estudio del material de construcción de tipo cerámico en la arquitectura romana de Tarraco: clasificación y análisis de las tegulae e imbrices depositados en el Museo Paleocristiano de Tarragona*, Tesis de Licenciatura inédita, Universitat de Barcelona.

BLÁZQUEZ, J.M.^a, REMESAL RODRÍGUEZ, J. & RODRÍGUEZ ALMEIDA, E. (1994), *Excavaciones arqueológicas en el monte Testaccio (Roma). Campaña 1989*, Madrid.

BONSOR, G. (1931), *The Archaeological Expedition along the Guadalquivir, 1889-1901*. New York.

BOST, J-P., CAMPO, M., COLLS, D., CUERRERO, V. & MAYET, F. (1992), *L'épave Cabrera III (Majorque)*, París.

BOUBE, J. (1973-73), "Marques d'amphores découvertes à Sala, Volubilis et Banasa", *Bulletin d'Archeologie Marocaine, IX*, pp. 163-230.

- C.I.L. = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. II: *Hispaniae*. Vol. XIII: *trium Galliarum et Germaniarum*. Vol. XV, 2: *urbis Romae (instrumentum domesticum)*.
- C.M.A.A.E.V. (1893) = *Catálogo del Museo Arqueológico-Artístico Episcopal de Vich*. Vic.
- CABRÉ AGUILÓ, J. (1944), *Corpus Vasorum Hispanorum*, Cerámica de Azaila, Madrid.
- CALLENDER, M.H. (1963, *Roman Amphorae*, London.
- COLLS, D. (1986), "Les amphores léétaniennes de l'èpave Cap Bear III", *Revue des Études Anciennes* 99, pp. 201-213.
- COMAS I SOLA, M. (1985), *Baetulo les àmfors*, Monografies Badalonines 8, Badalona.
- CORSI-SCILLANO, M. & LIOU, B. (1985), *Les épaves de Tarraconaise: à chargement d'amphores Dressel2-4*, *Archaeonautica* 5.
- DAURA I JORBA, A. & PUIGVÍ I VILA, V. (1982), "El jaciment arqueològic del Cap del Pont del Gurri (Osona)", *Ausa*, pp. 83-93.
- DESY, P. (1989), *Les timbres amphoriques de l'Apulie républicaine*, Documents pour une histoire économique et sociale, BAR International Series 554.
- GERARD, M. (1971), *Annales de la Société des Sciences naturelles et Archéologie de Toulon et du Var*, n° 13, pp. 43-49.
- GRENIER, A. (1958), *Manuel d'archaeologie gallo-romaine*, París, vol. III.
- HELEN, T. (1975), *Organization of roman brick production in the first and second centuries A.D. An Interpretation of Roman Brick Stamps*, Acta Instituti Romani Finlandiae, Vol. IX: 1, Helsinki.
- HESNARD, A. (1980), "Un dépôt augustéen d'amphores à la longarina, Ostie", *Memoir of the American Academy in Rome*, XXXVI, pp. 141-156.
- LAMBOGLIA, N. (1950), *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana*, Bordighera.
- LAMBOGLIA, N. (1955), "Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana", *Rivista di Studi Liguri* 21, pp. 252-260.
- LE ROY, C. (1984), "Timbres amphoriques provenant de Tanis", *BIAO* 84.
- LÓPEZ I MULLOR, A. (1989), "Ceràmiques romanes de parets fines del Museu Episcopal de Vic", *Studia Vicensia*, p. 17.
- MANACORDA, D. (1988), "Per uno studio dei centri produttori delle anfore brindisine", *La Puglia in eta repubblicana*.
- MANACORDA, D. (1989), "Le anfore dell'Italia repubblicana: aspetti economici e sociali", *Amphores et histoire économique (Siena 1986)*, Roma.
- MANACORDA, D. (1990), "Le fornaci di Visello a Brindisi. Primi risultati dello scavo", *Vetera Christianorum* 27-2, pp. 375-415.
- MIRÓ, J. (1988), "Les estampilles sobre àmfors catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del vi del conventus tarraconensis a finals de la República i principis de l'Imperi", en M. MAYER, I. RODA, *Epigrafia, Fonaments* 7, pp. 243-256.
- NOLLA I BRUFAU, J. M^a (1987), "Una nova àmfora catalana: la Tarraconense I", *El vi a l'antiguitat. Economia producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, pp. 217-223.
- PASCUAL I GUASCH, R. (1977), "Las ánforas de la Layetania", *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores, Actes du colloque de Rome, 27-29 Mai, Collection de l'Ecole Française de Rome* 32, pp. 47-96.
- PASCUAL I GUASCH, R. (1991), *Index d'estampilles sobre àmfors catalanes*, Cuadernos de Arqueología 5, Barcelona.
- PEREIRA MENAUT, G. (1987), "El edicto de Domiciano sobre el vino y la economía política romana en el Alto Imperio", *El vi a l'antiguitat. Economia producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, pp. 349-364.
- PONSICH, M. (1974), *Implantation Rurale Antique sur le bas Guadalquivir*, I, Madrid.
- PONSICH, M. (1979), *Implantation Rurale Antique sur le bas Guadalquivir*, II, Madrid.
- PONSICH, M. (1991), *Implantation Rurale Antique sur le bas Guadalquivir*, IV, Paris-Madrid.
- REIMESAL RODRÍGUEZ, J. (1983), "Transformaciones en la exportación del aceite bético a mediados del siglo III d.C.", *Producción y comercio del aceite en la antigüedad, Segundo Congreso Internacional (Sevilla, 24-28 Febrero 1982)*, pp. 115-131.
- REMESAL RODRÍGUEZ, J. (1986), *La amona militaris y la exportación de aceite bético a Germania*, Universidad Complutense, Madrid.
- REMESAL RODRÍGUEZ, J. & PRADO TOLEDANO, S. (1991), *Memoria de la campaña de prospecciones en la Ciudad romana de Arva (Alcolea del Río, Sevilla)*. Inédita.
- REMESAL RODRÍGUEZ, J. & REVILLA CALVO, V. (1991), "Weinamphoren aus Hispania Citerior und Gallia Narbonensis in Deutschland und Holland", *Fundberichte aus baden-Württemberg*, 16, pp. 389-439.
- RIBAS, M. (1966), *La villa romana de la Torre Llauder*, Excavaciones Arqueológicas en España 47.
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E. (1979), "Monte Testaccio: i mercatores dell'olio della Betica", *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, 91, pp. 873-975.
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E. (1980), "Vicissitudini nella gestione del commercio dell'olio betico da Vespasiano a Severo Alessandro", *Memoir of the American Academy in Rome*, XXXVI, pp. 277-290.

- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E. (1984), *Il Monte Testaccio: ambiente, storia, materiali*. Roma
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E. (1989), *Los tituli picti de las ánforas olearias de la Bética* (Vol. I). Madrid.
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E. (1991), "Anforas olearias béticas: cuestiones varias", *Gerión, anejos III*, pp. 243-259.
- SOLIER, Y. (1981), *Les épaves de Gruissan*, *Archaeonautica* 3.
- TCHERNIA, A. & ZEVI, F. (1972), "Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie", *Coll. de L'Ecole Française de Rome* 10, pp. 35-67.
- TCHERNIA, A. (1971), "Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au debut de l'empire", *Archivo Español de Arqueología* 44, pp. 38-83.